

34. להפוך ל"ה ל"ו – הרהורים על 'הנה מוטלות

גופותינו' ועוד שירי זיכרון

יום זיכרון בלי 'הנה מוטלות גופותינו'? האפשר? לכאורה, כמוהו כ'מגש הכסף' ועוד פריטים יקרים בקלסיקה הספרותית של הזיכרון הקיבוצי שלנו, גם שירו הידוע של חיים גורי משיק לנצח; הפך למעין שיר דתי, גם אם ה'דת' האופפת אותו איננה בדיוק הדת המוכרת. יש לו הד בהווה, והא ראייה שלאחרונה הולחן! ובכל זאת, במהלך שבעת העשורים מאז נכתב, מעמדו עבר שינוי; בשלב מסוים כהה זיוו (וזה גם גורלם של חבריו ל'פנתיאון הספרותי' שהזכרנו), מושמע הרבה פחות. מה זה אומר על אותה דת שבה צמח השיר הזה? אולי שאדניה רופפים יותר מהדת עתיקת היום ששיריה צומחים מסידור התפילה; ועדיין ה'דת' הזו שעשתה משהו בעם ישראל, לא הגיעה העת להספידה, ועדיין 'מוטלות הגופות...':

'גופותינו' ה'מוטלות' שבהן מדבר השיר נפלו בזמנו קורבן לבעיית זיהוי חמורה; קשה היה לזהות את הפרטים, את הנופלים הספציפיים; אחרי נפילתם הם עברו התעללות קשה, ולא כאן המקום לעמוד על כך; אבל אין ספק לגבי זיהויים כקבוצה. למותר לציין, בהקשר העובדתי הפשוט, מדובר ב'לה לוחמים שנפלו בדרך לגוש עציון המכותר בשבט תש"ח; ומעבר לכך, בהקשר הערכי – קבוצה של 'כאיש אחד'. לה הלוחמים אנשי פלמ"ח וח"ש, לחמו לפי כל העדויות שבידינו עד לכדור האחרון, ובנופלים הפכו לאגדה, לסיפור (בהקשר זה אני מוכן להשתמש במונח 'מיתוס' רק במשמעות של 'סיפור מכונן'), מהחשובים שעיצבו את רוחו של צה"ל ואת ערכיו הבסיסיים – הרעות והמסירות עד כלות. הלה כקבוצה של לוחמים, נותרים כקבוצה גם בטרם קבורה, "...הנה מוטלות גופותינו שורה ארוכה...", יש עדיין גורם מלכד – ה'שורה', עצמותיהם לא פזורות לכל עבר; הם נותרו בשורה, ואך סמלי הוא ש'השורה' היה גם כינוי ידוע ל'הגנה', כוח המגן שממנו צמחו הפלמ"ח והח"ש גם יחד.

קווי המתאר של השיר ברורים מאוד; כללית, הוא מציג את דבר הנופלים; הם המספרים על 'גופותינו', הם המספרים, המלמדים, המנסים לשכנע, והם גם המצויים. אשר להשתלשלות, פתוח בתיאור המצב הפיסי של הגופות, המצב לאחר הנפילה, פירוט סממני החיצוניים של המוות: "הנה, מוטלות גופותינו שורה ארוכה, ארוכה. / פנינו שונן, המוות נשקף מעינינו, איננו נושמים.", עבר לביטויי האבל המאופקים: "אמותינו שחוחות ושוקות, ורעינו חונקים את בכיים",

ובעיקר, להצהרות הערכיות הממצות: "לא בגדנו, ראה, נשקנו צמוד ומרוקן כדורים, אשפתנו ריקה... עשינו ככל שנוכל, עד נפול האחרון ולא קם"; כך היה, כך ראוי שיהיה.

השיר כולו שזור בחוט של פולמוס - ויכוח נוקב, גלוי וסמוי, עם עובדת המוות המעלה את שאלת הנצחיות וההנצחה. כאמור, על העובדות הבסיסיות אין עוררין; כך בבית הפותח: "ראה לא נקום להלך בדרכים לאורה של שקיעה רחוקה, / לא נאהב, לא נרעיד מיתרים בצלילים ענוגים ודמומים, / לא נשאג בגנים עת הרח עוברת ביער", ברור לגמרי מהו ה'לא'! אך כשמדובר בהשתתפות במפעל הלאומי שמתחיל לעמוד בעת הזו ברגעי המבחן הגדולים שלו, "ומפץ רימונים מקרוב ודלקה... ואותות מבשרים סערה", עולה מיד השאלה: "האמנם תטמינונו כעת?..."; המתים שואלים! ההזדהות הטוטלית של הנופלים עם המפעל הציוני הנאבק על חייו מעניקה להם די חיות הנדרשת כדי לשאול את המשך השתתפות עם עמם הלוחם. ואולם, לא רק ה'כעת' עומד על הפרק בשיר, לא רק שעת הקרבות, שבשבט תש"ח הולכים ומתעצמים, מעסיקה את הנופלים, אלא גם הנצח, וכאן מובעת השקיקה העזה שלהם להנצחה: "יום חדש, אל תשכח! אל תשכח! / כי נשאנו שמך, עד המוות עצם את עיינינו."; כל יום חדש, ובעצם כל חדש יישא את זכר הישן שנמוג משום שבגינו, בעצם, יש חדש; זוהי הטענה העמוקה לצורך בהנצחה המושמת בפי הנופלים. ואכן, בסופו של דבר, ההנצחה תושג; היא בת-השגה; והאמצעי - "עוד נשוב ניפגש, נחזור כפרחים אדומים. תכירונו מיד, זו 'מחלקת ההר' האילמת. / אז נפרח, עת תידום בהרים זעקת ירייה אחרונה". במעין גרסה מחודשת של האגדה היוונית אוניברסלית על הפרח העולה במקום מות האדם היקר, ובמעין יישום של סיפור פרחי 'דם המכבים' שהזכירו לילדי ישראל את המכבים וגבורתם ולימים השתקעו בסמל יום הזיכרון, מציע גורי את גרסתו לנצחיות ולהנצחה באמצעות פרחים אדומים החוזרים בריתמוס טבעי שנה אחר שנה, גם כשתידום זעקת הירייה האחרונה. ההנצחה אפשרית! - טוען גורי - הפרחים האדומים זמינים ונפוצים, ואם המונצחים עצמם אילמים - 'מחלקת ההר' היא 'אילמת', מועתקת חובת הזיכרון אל החיים; עליהם מוטלת החובה לזהות את הפרחים; כידוע זיהוי פרחים הוא פעולה של חקר בוטני (לחובבי טבע מוכר 'מגדיר הצמחים' שבעזרתו מזהים את סוגיהם), שכאן מועתקת אל הזיכרון! לזהות בפרח במובן הבוטני הסתמי, לא את מינו הבוטני, אלא לראות בו את דמות דיוקנם של הנופלים.

השיר משויך באופן ברור מאוד לצורת הכתיבה השירית של מה שמכונה 'דור תש"ח' או 'דור הפלמ"ח'. לזידים של משוררי הדור, ה'אני' הטבוע בשיר מועצם, מוגבה; בהיותו 'משכמו ומעלה' הוא מייצג קולקטיב שלם, נושא שליוחות, משיק ל'נבואה', ובמקרה הנדון - אם נשתמש בניסוחים העוסקים בנושא - מדבר כמובן בשמם של ההרוגים; המשורר, ולדידי זוהי בהחלט תפיסת עולם שיש בה מן הנבואי, מתיר לנפשו לדבר בשמם!

1. רחל ויסברוד, בימים האחרים - תמורות בשירה העברית בין תש"ח לתש"ך, תל אביב תשס"ב, עמ' 155.

ואם בניסיון הידמות לנבואה עסקינן, אולי אין בטקסט הזה הרמזים מקראיים מובהקים וישירים – כאמור, ה'חזרה' ל'חיים' מגולמים בפרחים מאפיינת דווקא צורת ביטוי יונית – אך ביטוי מקראי אחד המקופל בשיר מצליח כמדומה לגעת... הכוונה למילה מנחה חשובה המדגישה מאוד את הקריאה לעיון ולבחינה – הציווי 'ראה', הנראה ממש כמו נלקח מן התורה ("ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה וקללה" [דברים יא, כן]). זה בולט במיוחד בפתיחה בצירוף 'ראה, הנה...'; וממשיך במהלך השיר: "ראה, הנה מוטלות גופותינו... ראה לא נקום להלך... ראה, אמותינו שחוחות... ראה, נשקנו צמוד ומרוקן כדורים... ראה איזה לילה גדול ורחב... ראה, פריחת כוכבים במחשך...". הדובר המצווה 'ראה', קורא, לא רק לקלוט בעיין את המראות הנוגים, אלא גם לראות להבין את משמעותם!

הרוח הנבואית, ויהיו עוצמתה ופשרה אשר יהיו, השורה על השיר, מעוררת סקרנות כיצד תפס המשורר עצמו את שירו. ובכן, לפי גורי השיר נכתב בכלל בניכר בהיותו בשליחות לארגון מעפילים – הימים עדיין ימי השלטון הבריטי – לעלייה ארצה. הוא כתב את שורותיו בסערת הנפש שעה ששמע על נפילתו של דני מס שאותו הכיר היטב מפרק שירות משותף ארוך בפלמ"ח, ועדיין לא היה מודע לזהות שאר הנופלים ולדרך נפילתם. מתברר שהורתו ולידתו של השיר כרוך בצירוף מקרים מעניין. השיר נכתב בבית אלמנה הונגריה (לא־יהודייה); בעלה נרצח באושוויץ) שבביתה התאכסן. מכיוון שגורי לא השתכנע באיכותו של הנכתב השליכו לעבר תנור פחמים; הנייר פגע בדופן התנור ונותר שם. בעלת הבית שמצאה אותו – הגדירה אותו כנייר מקומט – ומכיוון, כך נראה, שבעלה היה סופר, והייתה לה רגישות לכתובים מכל סוג, החליטה לשאול את גורי על פשר הנייר המוזר הזה. הלה השכיל להבין שלשיר ניתנה הזדמנות חוזרת, שיפצו ושלחו ארצה לפרסום.

עד כאן השתדלתי לתאר את הדברים בלשון רזה ככל שיש לאל ידי, אך כשגורי סיפר על הולדת השיר וגורלו השתמש בביטויים דוגמת: "...לשיר הייתה שעת רצון גדולה כל כך"²; "הייתה כאן כאילו אצבע אלוהים"³; "אני מייחס את דרך כתיבתי למין טלפתיה עמוקה ביותר"⁴; "...יש איזה יסוד של טלפתיה עמוקה..."⁵. ואשר לי, מכיוון שאינני מבין מהי בדיוק טלפתיה, אני מעדיף את 'אצבע אלוהים', עם או בלי 'כאילו'.

2. צבי צמרת, "הנה מוטלות גופותינו" – סיפורו של שיר – שיחה עם חיים גורי, **גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 210.

3. שם.

4. שם, עמ' 211.

5. שם.

הנה כי כן, יש בשיר איכויות שמעבר למופלא גרידא, וזה מעניק הסבר מסוים להיקלטותו בהקשר הידוע של זיכרון הנופלים והנצחתם. אולם, עוצמה לחוד ושיפוט אסטטי לחוד; מתברר שכל זה לא מנע הערכה מסויגת לגבי טיבו הספרותי, וגם גורי עצמו לא ראה בו את פסגת יצירתו, כדבריו: "...איני יודע אם הוא מהטובים בשירי. אני מעריך כי מבחינה אסטטית טהורה קראתי שירים טובים יותר".⁶ כך כתב גורי לפני כשלושים שנה. והיום? ובכן, אם כך היה לפני שנים, קל וחומר שהשיפוט הספרותי, ואולי הספרותי-פוליטי, של ההווה שהורגל בשחיטת 'פרות ספרותיות קדושות' מטעים את חולשתו. היום, כשמבקשים לכבד את חיים גורי לרגל תשעים ושתיים שנות חיים ושבעים שנות יצירה, יוצא לאור ספר־דיסק ממבחר שיריו שזכו להלחנה מיוחדת. חיים גורי ממשיך להיות משורר־על, דמות מובילה בשירה העברית; הוא ממשיך לעניין, ולכן יש במפעל הזה מעין סיכום. בעמוד הפתיחה למבחר שהולחן מופיעות שורות השיר: "ודע לך שהזמן והאויבים, הרוח והמים לא ימחקו אותך. אתה תמשיך עשוי מאותיות. זה לא מעט. משהו, בכל זאת, יישאר ממך", וזהו גם קטע הסיום. בלקט הזה לא מופיע 'הנה מוטלות גופותינו!' (למרות שהולחן!); כשנשאל חיים גורי בריאיון משודר מה דעתו על כך, נטה – כך על כל פנים נראים הדברים בעיניי – להתחמק; הוא טען ש'הנה מוטלות גופותינו' זכה למעמד קנוני ומוכר דיו ואינו נזקק לחיזוק ולהעצמה הנבעים משילוב בלקט סיכום שכזה. יכול להיות, וודאי שאיני מוצא טעם להתווכח עם גורי הזוכה לכבוד כה גדול ובדין. הבעיה היא שונה; יש כאן שתי תפיסות שונות של הנצחה; וכשמעמידים את 'עשוי מאותיות' לעומת 'הנה מוטלות גופותינו' עולה השאלה מיהו בעצם המונצח.

'אתה תמשיך עשוי מאותיות... משהו, בכל זאת, יישאר ממך', מעלה מוטיב ידוע של כוחה של הכתיבה הנשארת אחרי... לגבי חלק מנופלי תש"ח עיקרון זה יושם ב'גווילי אש' הידוע, לקט חומרים מיצירת הנופלים שליקוטם בספר – מעשה ראוי וחשוב בפני עצמו – נועד להקנות להם נצח בתודעת עם הספר. דא עקא, המשך ה'חיים' כש'אתה עשוי מאותיות' מעניק העדפה בהנצחה דווקא לבעלי כשרון הכתיבה! בכך שפר חלקם של המשוררים שזכו לספרים ולדיסקים. כשבנופלים עסקינן, ב'גווילי אש' אכן תועדו מאות רבות של נופלים יוצרים, אבל חללינו לדאבון לב מונים אלפים רבים; רבים היו שלא הונצחו ב'גווילים'; לא כל אחד זוכה להיות יוצר פוטנציאלי. לעומת זאת, 'הנה מוטלות גופותינו' דיבר על הנצחה מסוג אחר לגמרי; לא הכישרון והיכולת להביא לעולם יצירה שתעמוד במבחן הזמן הוא החשוב; המונצחים באים לעולם כ'פרחים אדומים'; מגולמים בתהליך הטבעי של הצמיחה, בלי שום קשר למה שכתבו או למה שלא כתבו. אכן, היו בין ה'ל"ה כמה כשרונות דגולים, יוצאי דופן; אולם, כשגורי כתב את 'הנה מוטלות גופותינו' עדיין לא הכיר את זהות רובם! הוא דיבר על הנצחת כל מי שלחם ונפל כעיקרון, בלי שום קשר

6. צבי צמרת, "הנה מוטלות גופותינו" – סיפורו של שיר – שיחה עם חיים גורי, **גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 210.

למה שהספיק ליצור בחייו הקצרים; כולם יחזרו ל'פרחים אדומים'. כולם דומים! מה כבר יכול כבר להיות ההבדל בין פרח לפרח, כולם 'אדומים' שכן כולם שפכו את אותו הדם ולמען אותה מטרה. במידה מסוימת כולם אנונימיים, 'שורה ארוכה' של שמות; אבל כולם צדיקים! והם כל כך מזכירים את לו הצדיקים הנסתרים החיים בקרבנו, ומי בעצם מכירם. אכן, היה משורר אחד שהשתמש במוטיב הדמיון שבין לה ל'לו. יחיאל חזק משורר יליד קיבוץ אפיקים (1936), כתב שנים רבות אחרי גורי את 'מזמורי הל"ה', ובהם דיבר על האגדה: "האם גם עכשיו אגדה / שעודנה עוממת כמדורה שכבתה, / ל"ה צדיקים וחסר האחד שיבוא / ויספר מה היה באמת...":⁷

הנה מוטלות גופותינו לא היה השיר האחרון שעסק ב'לה; הם זכו לעוד ועוד שירים. בשנת תשס"ז (!) פורסם שירו של המשורר אריה סיון 'גנום הל"ה', העוסק בשאלה מה היה קורה אילו? "לו היו יוצאים בזמן, אולי / היו חוברים אל גוש עציון / לפני עלות השחר, / ולא נהרגים קרוב כל כך אל יעדם, / מה היה, אני שואל, מה היה / עולה בגורלם של ל"ה הבחורים / לו זכו לשעתיים נוספות של חושך בהרים?":⁸ אכן, השאלה מעיקה. ולמותר לציין, היא איננה טכנית, השאלה מהותית; מדובר בשלושים וחמישה בחורים נפלאים שהוללו ושובחו עד בלי די ובצדק; לחלקם (טוביה קושניר) היו הישגים אינטלקטואליים מוכחים כבר בגילם הצעיר. לא רבות הן הקבוצות החייליות שהונצחו כמו ה'לה, ושוב, בצדק; כל כדור שירו בקרב חסר הסיכוי מצדיק את הנצחתם. אכן, אם היו עוד שעתיים של חושך, או שהיו יוצאים לדרך בזמן, או מה שלא יהיה, היינו יכולים להרוויח דמויות מופת, ובהחלט ניתן לשלב זאת בקינה על נופלם. אבל הם לא 'עשויים מאותיות', לכך לא הגיעו; הנצחתם היא כה מהותית וסימבולית, לא בגלל יצירתם, אלא למרות שלא הספיקו לממשה. אפשר שהם מונצחים כפרחים באביב, ויש לכך ניחוח פגאני כלשהו, ואפשר כצדיקים נסתרים, ויש לכך שורשים חזקים במסורת היהודית; מה שהורישו הוא מורשת של נכונות לתת הכול למען הכלל. בלשונו של אריה סיון: "...יש רק נחמה אחת, על תנאי: / הגנים שהיו בהם – יופיים / החיצוני והפנימי / ותום הלב, והשוויון בינו / ובין הפה, והנכונות / בכל מחיר, להיות בכל מקום / בו מצפים לעזרתך / עשויים, אולי להשתל גם בנו, / מכוח זיכרונם החי אתנו".

רשאי חיים גורי לדבר על נצח 'עשוי מאותיות', ורשאים מעריציו (שאני בהחלט קרוב לרוחם) לראות את גורי עצמו כעשוי מאותיות. אפשר גם לשלב בין הנצחה מאותיות לבין זיכרון טבעי של הנופלים, אין כאן תרתי דסתרין, אבל – לטעמי לפחות – חשוב שהזיכרון יתייחס לאותן הסימאות הישנות והפשוטות שלא נס לחן, למהות המוסרית הפשוטה של מי שנתן הכול למען הכול, למען למענו. לעתים זה כרוך בצורך בהעלאת אנשים פשוטים אל בימה ציבורית – ספרותית או חברתית, בגילוי 'למ'דוויניק או בחשיפת ה'למ'דוויניקיות של פלוני. אם נבטא זאת במוטיב שזדון כאן החשבון פשוט, צריך להפוך לה ל'לו.

7. בתוך: אורי קושניר, **בנתיב הל"ה – דפי עדות ויצירה**, תל אביב תשס"ז, עמ' 104.

8. שם, עמ' 107.